

Походження самурайського стану в середньовічній Японії

Японія — загадкова країна. На перший погляд вона сприймається лише як складова частина великої далекосхідної цивілізації, засновником і лідером якої протягом тисячоліть був Китай. Дійсно, значне поширення конфуціанства та китайського за походженням варіанту буддизму, ієрогліфічна писемність, багатівікове панування у державних ділових паперах китайської мови — все це споріднює Японію з Китаєм, Кореєю, В'єтнамом. Але недаремно поряд з поняттям “китайська цивілізація” існує термін “японська цивілізація”, шляхи розвитку якої, маючи багато спільного з континентальними культурами Східної Азії, все-таки значно різняться. В той же час, дефініцій “корейської” або “в'єтнамської” цивілізацій практично не існує, бо їхня особливість за всіх своєрідностей вкладається в поняття “далекосхідна цивілізація китайсько-конфуціанського типу”.

Що ж різнить Японію від Китаю? На відміну од “Піднебесної” в Японії ніколи не переривалась імператорська династія — в Китаї таких династичних змін нараховують десятки. Японія ніколи не знала (до американської окупації після Другої світової війни) що таке іноземне поневолення — в той час як у Китаї в різні періоди панували хунни, сяньбійці, кули, тибетці, тангугти, чжурчжені, монголи, маньчжури — список, мабуть, не повний. І причиною було не тільки острівне напівізольоване розташування “Країни Вранішнього Сонця”. Британські острови, які займають схоже географічне положення у Європі, в різні часи підкоряли римляни, англо-сакси, нормани. Мадагаскар, заселений спочатку корінними африканцями, був завойований полінезійцями, а в історичні часи колонізувався французами, Цейлон завойовували буддисти таміли, перси-зороастрійці доби сасанідського шаханшаха Хосрова I Ануширвана, а потім почергово колонізували португальці, голландці та англійці. І цьому абсолютно не завадило острівне

розташування згаданих країн. А Японія не тільки дивовижно уникала таких катаклізмів, та ще й не раз турбувала сусідів, причому, і в часи легендарні (похід Дзінгу на Корею), і в літописні (багаторазові корейські війни та панування жадливих японських “вако” (купців-піратів) у далекосхідних океанічних водах від Примор'я до Індонезії протягом XIV—XVI ст.), і в останні півтора століття (колоніальні захоплення й агресивні війни японської воєнщини у 1930—1940-х р.р.).

Отже термін “японська цивілізація” має право на життя, а унікальність японської культури та історичного шляху остаточно перестали братись під сумнів після “економічного дива” повоєнних років.

В чому ж унікальність Японії, чим вона не схожа на всіх інших? І тут нам на допомогу приходить суспільна свідомість. “В эту ночь решили самураи...” — співали наші діди, ставлячи знак рівності між поняттями “японець” і “самурай”. Звичайно, це не означає, що всі японці належали до військового стану і за всіх часів готові були зробити собі “сеппуку” (“харакірі”) з будь-якої нагоди чи навіть без неї, але дух самурайства такою мірою пронизав японське суспільство, що став поведінковим ідеалом, взірцем людини в культурних координатах “Країни Вранішнього Сонця”. Саме він остаточно надав їй культурного обличчя, відмінного од континенту, де військова служба вважалась брудною справою неучів, а взірцем людини був цивільний чиновник-грамотей.

Правда, військові диктатури знавали не лише японці, та завжди такі політичні системи існували роки, іноді десятиліття, і врешті-решт сприймались суспільством як відхилення від норми, як крайній шлях виходу з кризи, як засіб, а не мета, тим паче не як стиль життя.

Зовсім іншою була військово-самурайська диктатура в Японії. Вона не тільки рекордсмен у часі (бо проіснувала у закінченому вигляді з

XIV до XIX ст.— 500 років). Вона стала нормою, способом життя, легітимним, нормальним і визнаним суспільством ладом, за якого Японія жила, а не терпіла, переживаючи лихі часи. Недарма дух самурайства пронизав японський соціум, став одним з фундаментів його культури.

В чому ж причина такої унікальної еволюції? Чому “Країна Вранішнього Сонця” століттями жила при “хунті” (якщо використати сучасний політологічний термін) і не стала великим концтабором, а навпаки: культурне життя вирувало у суспільстві, за рівнем освіти й науки, літератури, мистецтва, різноманітності несхожих думок, напрузі духовного буття класична Японія не поступалась Китаю, Європі, ісламському світові, можливо, навіть Індії. Всі ці “чому?” відсилають нас до далеких століть, коли визривала та склалась система військово-самурайської диктатури в Японії, і врешті-решт до проблеми походження самого самурайського стану.

В історіографії є кілька точок зору з приводу цієї проблеми.

В російській японістиці існує дві основні концепції. Перша, на якій базується академічна наука Росії, називає самурайством “у широкому смислі слова” — увесь феодалний стан середньовічної Японії, у вузькому — “дрібне військове дворянство” тогочасної “Країни Вранішнього Сонця”,¹ але перша дефініція не враховує різницю між “бусі” (самурайством) та “куге” (аристократією), боротьба між якими становила серцевину політичної історії Японії в XI—XIV ст., що є принаймні дивним. А вузьке розуміння взагалі суперечить фактам. Такі самурайські родини як Тайра, Мінамото, Асікага, Токугава в різні часи володіли величезними земельними оранками і до дрібних землевласників аж ніяк не належали.

Російські науковці вищої школи бачать проблему трохи по-іншому. Вони вважають, що низи самурайського стану формувались із заможних селян і слуг, яких наділяли землею за військову службу губернатори, а останні, у свою чергу, поступово переростали у самурайську верхівку.² Але ця концепція, по-перше, грішить деяким схематизмом у дусі марксистської концепції “класової боротьби”, бо не враховує роль родинних, кланових зв’язків у цьому процесі, а, по-друге, — спирається на досить сумнівну і не підтверджену джерелом тезу про те, що саме заможні селяни повинні чомусь кидати свою хліборобську справу та йти до лав професійних вояків.

Японська історична наука бачить цей процес дещо по-своєму. Науковці “Країни Вранішнього Сонця” вважають, що ініціатором створення самурайських дружин стали аристократичні родини не-фудзіварівського походження, які

в епоху Хейан були позбавлені владних перспектив у столиці, тому змушені були їхати на службу у провінцію, а там, захопивши землі внаслідок розвалу державної надільної системи та масової аграрної приватизації, стали великими землевласниками і створили самурайські збройні загони для приборкання залежних від них селян та охорони від бандитів.³ Стверджується також, що джерелом формування самурайства були простолюдні, а держава, боячись сепаратизму губернаторів, всіляко обмежувала процес “мілітаризації” провінцій.⁴

Що ж до західної японістики, то там найавторитетнішою точкою зору на цю проблему залишається концепція Дж. Сенсома, який вважав, що після розвалу в Японії державної надільної системи і взагалі занепаду аристократичної системи державності “Країну Вранішнього Сонця” заповнили розбійники, а на півночі успішними стали для айнів війни з японцями. За цих обставин центральна влада більше не мала сил і можливостей контролювати ситуацію в країні, тому місцеві губернатори в провінціях для особливої охорони, а також для здійснення своїх функціональних обов’язків, за браком загонів державної армії, почали у IX—X ст. формувати на власні кошти свої збройні загони, джерелом оплати яких стали доходи від земель, що їх отримали у власність губернатори в процесі масової земельної приватизації. З цих загонів, на думку Дж. Сенсома, й пішли надалі самураї.⁵

Отже проблема існує, але єдиної визнаної концепції її розв’язання світова японістика поки що не виробила, хоч як це дивно, зважаючи на багате джерельне забезпечення теми. Список тільки нарративних джерел вражає: поетичні збірки (“Ман’юсю”, “Кокіною” та “Сінкокінсю”), твори жанру “дзуйхіцу” (Сей-Сьонагон, Камонно Тьомея і Кенко-хосі), військові епопеї (“Хейке-моногатарі”, “Тайхейкі”), твори середньовічних істориків (Дзіена й Кітабатаке Тікафуси), літописи (“Кодзікі”, “Ніхон сьокі”, “Окагамі”) тощо. А якщо додати до них матеріали архівів, дані археології, лінгвістики...

Таким чином, є багато джерельної інформації, є фундаментальні роботи, а крапки над “і” — немає. Єдиним поясненням такого феномена може бути методологічний прорахунок, тому саме це стало концептуальною основою даної роботи.

Автор виходить з того, що виникнення самурайського стану в Японії є наслідком унікального збігу цілої низки соціально-економічних і військово-політичних причин.

Як ми вже зазначали, найближчі (і географічно, і цивілізаційно) сусіди “Країни Вранішнього Сонця” — Китай, Корея, В’єтнам — майже не

прийняли до своєї соціальної структури спадкоємного військового стану, тим паче він не міг там опинитись при владі. Остаточо це вирішилось, коли спочатку легізм (в імперії Цінь), а потім конфуціанство (починаючи з Хань) ліквідували залишки чжоуської системи спадкових рангів, поставивши над усе принцип особистих заслуг і талантів. Країною відтоді керували чиновники, посадовий ранг яких залежав від знань, проявлених на державних іспитах, а військова справа вважалась непочесною роботою.

Та в Японії така система не прижилась. Рід японських імператорів був на островах родом прийшлим, родом завойовників,⁵ і військова справа за цих обставин не могла не бути у шані. Що стосується аборигенного населення (айнів, тенсон, ідзумо, хаято/кумасо), то воно до пришельців ставилось вороже. Тому такою сильною у японців завжди була етнічна родинно-кланова домінанта в політиці, коли на посади переважно призначали спочатку за походженням, а потім вже за талантами.⁶ Все це вже від зародження якісно відрізняло японську державність від континентальних сусідів. А якщо врахувати, що процес “завоювання вітчизни” затягнувся для японців до XVIII ст. (тільки тоді всі Японські острови увійшли до складу Японської держави), то й не дивно, що військова професія в “Країні Вранішнього Сонця” майже завжди мала високий престиж.

Проте початкова бойова міць японського війська залишала бажати кращого. Його каркас становили загони воєнізованих аристократичних кланів (Кацурагі, Хегурі, Мононобе, Отомо та ін.). Вони були непогано озброєні (меч, спис, лук і стріли, часто-густо бойовий кінь та обладунки зі шкіри) і мали час вчитись військовій справі, бо аристократи, як нащадки богів, не займались безпосереднім виробництвом їжі. Але були в них і свої вади. Кланові вояки насамперед підкорялись голові свого клану, тому ведення масштабних бойових операцій було утруднене, бо центральній владі за цих умов міжкланову координацію на полі бою організувати ставало важко.

Поступово поряд з аристократією в боях сформувались служилі неродовиті милітаризовані клани (як, наприклад, Сога), але вони не могли похвастати божественним походженням (Сога, наприклад, вели свій родовід від знаменитого своїми набігами на “східних варварів” полководця Такеті уті-но сукуне⁷) і тому шукали собі ідеологічного підґрунтя, знайшовши його у буддизмі. Тепер бойову міць армії стали точити ще й ідеологічні буддисько-сінтоїстські суперечки.

До складу постійних військ входили також загони волонтерів з підкорених японцями племен, котрі кидали свої родини і служили цареві

Ямато за платню; до таких гвардійців належали, наприклад, люди хаято (плем'я на півдні Кюсю). З них царі набирали своїх особистих охоронців, “які для залякування ворогів вили вночі як собаки”.⁸

Але всі ці загони були дуже нечисленими, а основна маса воїнів складалась з народного ополчення (з селян, рибалок, ремісників), які погано розумілись на військовій справі, бо, займаючись виробництвом, не мали часу їй вчитись. (А, наприклад, щоб майстерно стріляти з лука, треба вчитись років 20).⁹ Мало що змінило і впровадження на рубежі VII—VIII ст. системи загального військового обов'язку, який до 701 року ніс кожен четвертий, а з 701 року завжди — кожен третій японець-селянин.¹⁰ На службу призовник викликався власним коштом, причому озброювався і годувався він теж за свій рахунок, тому служба виявилась надзвичайно обтяжливою, а боєздатність такого війська — жалюгідно малою. Збірка “Ман'юсю” так описує цих горе-захисників:

“В дірах полотняний одяг вартових,
Що служити йдуть на цілий рік...”¹¹

А потреба в боєздатній армії була неабияка: японців побили й вигнали з Корей китайці, війни з айнами на півночі Хонсю точилися з перемінним успіхом, а в 875 р. “варвари” взагалі завдали японцям цілковитої поразки, спалили та поруйнували кілька населених пунктів (серед них “непрístupну” фортецю Акіта) і відстояли за собою північну частину Хонсю. Айнські вожді Такамару Лютий та Сіро Червоноголовий зупинили на певний час японську агресію на північ, на що “культурні” японці відповіли масовим генцидом, а айнських лідерів захопили у полон.¹²

Традиційна армія явно не справлялась із зовнішньополітичними проблемами і потребувала якісних реформаторських змін, але їм перешкоджали вади одержавленого соціально-економічного устрою тогочасної Японії. Лише після повного краху суперцентралізованого, одержавленого і тотально планового господарства у IX ст., масової приватизації землі та роздержавлення суспільства в Японії склались умови для формування військового стану, а каталізатором цього процесу, поряд з айнськими війнами, стала буддиська загроза.

Захопивши значні земельні масиви під час “сьоєнізації” (“сьоєн” — приватна земельна ділянка) храми Будди стали, фактично, незалежними від держави, створили власне господарство і потужні військові загони, що завдяки проробленим школам єдиноборств, якими володіли монахи, переважали у військовому відношенні навіть імператорську армію — бо вона

переважно формувалась із селян-рекрутів на базі загальної військової повинності (термін служби становив 1—3 роки).¹³ Про якусь виучку чи професіоналізм за таких обставин говорити було важко, а постійні загони вояків-професіоналів були краплиною в морі воїнів із селян.

А перебудова не минула даром для японського суспільства. Аристократичні керівники держави (клан Фудзівара) чудово знали на літературі та мистецтві, були рафінованими естетамі, проте погано розумілись у державних справах та в економіці і не бажали навіть вчитись цим “ганебним”, з точки зору аристократів, професіям. Монах Кенко-хосі писав про них так: “Бути майстерним у поезії або умілим у музиці чудово, проте, хоча й кажуть, що перше й друге високо цінують правитель та піддані, схоже на те, що у наші часи з їхньою допомогою керувати світом стає дедалі безрезультатніше. Золото — це чудово, але у залізі, здається, значно більше користі”.¹⁴ Розбазарення державного майна, некомпетентність міністрів і нехтування проблемами економічного життя призвели до розвалу державності в Японії, до послаблення її військово-політичного та економічного потенціалу, а зубожіння народу породило “дев’ятий вал” злочинності, який буквально захлинув країну і особливо столицю (Хейан, нині Кіото). До наших часів збереглися імена легендарного розбійника Хакамадаре й особливо першого японського мафіозі (якщо мафія — злиття злочинності з державним апаратом). Ясусуке служив офіцером в імператорській гвардії, жив у столиці та одночасно був ватажком розбійників, які заманювали до респектабельної садиби свого шефа бродячих торговців “для смотрин і купівлі товарів”, але там гостей убивали і заривали тут-таки у дворі, а товар — привласнювали.¹⁵ Столичну поліцію формували із колишніх злочинців (хомен), які, використовуючи своє службове становище, брали хабарі, грабували і навіть гвалтували підслідних (в тому числі аристократок), а бандити обнаглили до того, що почали брати заложників, тілами яких в разі невиконання їхніх вимог годували бродячих собак.¹⁶ На службі в провінціях столичні аристократи наживали, грабуючи підлеглих, неймовірні багатства, а в столиці серед чиновників і тих-таки аристократів стало звичним їздити в екіпажах голими. В разі зустрічі з бандитами вони пояснювали, що їх уже обібрали до нитки по дорозі інші розбійники, чим рятували своє майно.¹⁷

Розвал прийшов навіть у славні дисципліною общини буддійських монахів. Аристократка Сей-Сьонагон писала: “Монах вживає несмачну їжу, він терпить голод, недосипає. Молодість прагне усього, чим багате життя, але як тільки

монах нібито ненавмисне кине погляд на жінку, як навіть за такий мізер його суворо засуджують... Проте усе це справи сивої давнини. Зараз монахи живуть значно вольготніше”.¹⁸ І дійсно: настоятеля славетного храму Гіон викрили як розпусника,¹⁹ а знаменитий буддійський проповідник Домьо гвалтував послушниць, а потім, навіть не очистившись, йшов декламувати сутри.²⁰ Нормою серед буддистів-священиків стало порушення м’ясних і рибних постів, у впливових бонз поширилась мода на власні таємні гареми наложниць, а монахи рангом нижче відкрито відвідували гетер у “веселих кварталах”, і це нікого вже не дивувало.²¹ А тут ще землетрус зруйнував у роки Сайко (854—856) столицю, причому впала на землю голова славетної статуї Дайбуцу храму Тодайдзі,²² що символізувало для сучасників повний занепад буддизму в Японії.

Вразливий імператор Йодзей (876—884) після цього відкинув буддизм, а натомість під керівництвом гвардійця Мітінорі зайнявся чорною магією, і так цим ділом захопився, що збожеволів.²³

А державна верхівка гнила й дуріла від шалених грошей. Син імператора Сага (786—842) міністр Мінамото Тоору (823—895) жив у такій казковій розкоші, що знемагав від проблеми, куди просадити “зайві гроші”. Для цього він влаштував у своєму дуже віддаленому від моря маєтку солеварню, куди за тридев’ять земель тягали морську воду, щоб хазяїн їв цю “золоту” сіль. Тоору рвався на престол, але імператором не став, з горя помер, а після смерті був визнаний богом заздрості й помсти.²⁴ Ситуацію ускладнили військові поразки. Силою, яка вивела суспільство з цієї глибокої кризи, стало самурайство.

Слово “самурай” (“служивий”) походить від давньояпонського дієслова “самурау” — “служити”, “охороняти”. Так називали озброєних слуг-супутників, що супроводжували аристократа в дорозі.²⁵ Зважаючи на це, можна погодитись, що частина самураїв веде своє походження від слуг, але загальна кількість аристократичних родів у Японії була понад тисячу.²⁶ Якщо навіть припустити, що кожна родина мала 100 слуг (що є перебільшенням), то й тоді загальна їхня кількість становила б трохи більше 100 тисяч. Але ж далеко не всі слуги стали самураями, а рахунок самураїв у Японії йшов на мільйони. Отже було інше, могутніше джерело формування самурайського стану.

Досвід показав, що поєднання військової служби з селянською працею разом з цілою низкою податків — шлях непродуктивний, тому при розвалі державної надільної системи і загальної військової повинності для охорони кордонів та воєн з айнами держава створила загони “гьосі” —

привілейованих військових поселенців, солдат-селян — вільних поселенців, які за користування землею несли військову службу, але не платили податків.²⁷ Невідомо, чи був цей процес добровільним, але це однозначно спростовує тези, що джерелом самурайства були виключно заможні селяни, і що держава обмежувала “мілітаризацію” далеких окраїн. Скоріш за все, саме від гьосі й пішла левова частка самурайства (в Японії популярніший термін “бусі” (“воїн”)) — воєнізованого дворянства Японії. Але статус самурая давав не лише додаткові привілеї, а тягнув за собою додаткові обов’язки (вірність сюзеренові, жорстку дисципліну тощо), тому не всі гьосі стали бусі. Прошарок гьосі залишався в системі японського традиційного суспільства протягом усієї середньовічної епохи, поповнюючись селянами, які поєднували в собі дух авантюризму, войовничість і законслухняність. Певною мірою стан гьосі можна уподобити нашим реєстровим козакам.

Але для боротьби за владу самураям потрібні були організаційні структури. В тогочасній Японії партій не знали, а їхню роль відігравали клани, що ґрунтувались на родинних зв’язках, проте самураї, як ми вже знаємо, та гьосі формувались без урахування родинних зв’язків. І тут у справу включилась аристократія.

У тогочасній Японії, як і в Китаї, військова справа вважалась заняттям грубим, для неуків-мужланів, тому до самураїв більшість родовитих сімей ставилась зневажливо. Проте аристократичних кланів у столиці було явно забагато. Якщо вірити офіційним родоводам IX ст., їхня кількість становила 1182 роди,²⁸ тому боротьба за “місце під сонцем” точилась шалена, і природно, що в ній знаходились роди-невдахи, яких витиснули із столиці на службу в провінцію, де частіше був потрібним меч для придушення непокірних і воєн з айнами, ніж свитки. Звичайно, управління провінціями стало для багатьох аристократичних родів крахом, бо вони не бажали займатись “брудною роботою”, але ті, хто її не злякався, хто згуртував навколо себе гьосі, зробивши їх самураями (тобто включивши їх у систему свого клану), хто сперся на їхню військову міць — здобули вагомий козир у політичній боротьбі. Кланова система таких аристократичних родів стала каркасом, на який нанизався неорганізований матеріал гьосі, і в такий спосіб склались самурайські клани, на чолі яких опинились відгалуження аристократичних сімей, що порвали із своїми рафінованими столичними родичами, “огрубіли”, але відтепер тримали в руках реальну військову міць. В усякому разі за цією схемою склались два найвпливовіші в XI—XII ст. самурайські клани — Тайра й Мінамото.

Так, Тайра вели своє походження від принца Кадзурахари, п’ятого сина імператора Камму (781—806). Прізвище Тайра вперше отримав Такамоті, онук цього принца, коли його відправили служити губернатором провінції Кадзуса. Перспектива “прозябання” у провінції спочатку абсолютно не влаштувала Тайра, і в 937 р. лідер клану Масакадо навіть влаштував заколот, але влада кинула на “бунтівників” не лише армію, а й “чорну магію”, і Масакадо був убитий “містичною стрілою”²⁹ — скоріш за все його отруїли. Заколот придушили, але ще на початку X ст. Тайра Садабумі на прізвисько Хейдзю (“середній Хей (Тайра)”) служив при імператорському дворі в столиці. Проте служба йому не подобалась, тому служив він погано, витрачаючи увесь свій запал і таланти на розваги та любовні інтриги. “Чужих дружин, дівчат, придворних дам — мало кого обминув він своєю увагою... Характеру він був шляхетного, гарної зовнішності, і мова його — приємною. І тому серед заміжніх жінок, дочок, не кажучи вже про придворних дам, не знайшлось жодної, з ким він не обмінявся словом”.³⁰

За всі “подвиги” Тайра остаточно вигнали у провінцію, де служба перервала зв’язки цього клану з імператорським родом. Протягом шести поколінь Тайра виконували обов’язки губернаторів у різних кутках країни, і жоден з них не був прийнятий при дворі, але згуртувавши навколо себе самураїв і спершись на їхню міць, цей клан, перетворившись на самурайський, поставив під свій контроль значні земельні масиви (включаючи район Ісе, де знаходилось центральне сінтоїстське святилище Японії — храм богині Амаатерасу), а в 1156 р. вперше встановив військово-самурайську диктатуру в країні.

Схожою була історія виникнення клану Мінамото, який зародився в першій половині IX ст., коли сина імператора Сага (809—823) перевели з категорії члена сім’ї імператора до категорії підданих, призначили лівим міністром і дарували нове прізвище та ім’я — це був сумнозвісний Мінамото Тоору (822—895).³¹ Різде посилення клану пов’язане з ім’ям Мінамото Цунетомо (917—961) — онуком імператора Сейва (858—876), котрого також перевели до категорії підданих. Середина X ст. була відзначена низкою заколотів, у придушенні яких видатну роль відіграло військо, кероване Цунетомо. За ці перемоги його рід отримав в управління дві центральні провінції,³² що значно збільшило авторитет і військово-економічну міць клану Мінамото, який, залучивши до свого складу багато вояків, теж став самурайським.

Отже ми дійшли висновків, що виникнення самурайського стану відбулось наприкінці X — на початку XI ст. внаслідок складного соціального процесу милітаризації деяких аристократичних родів у провінції шляхом зміни “профілю діяльності” на військовий самих аристокра-

тів і частини їхніх слуг з одночасним включенням до складу цих кланів частини гьосі. Це породило соціальну мутацію таких кланів із аристократичних у самурайські та призвело до появи в суспільній структурі Японії нового стану — “бусі” (самурайства).

Примітки

¹ Япония: Справочник /Под общ. ред. Г. Ф. Кима и др.— Москва, 1992.— С. 444.

² Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Японии.— М., 1988.— С. 68; История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т.— Москва, 1987.— Т. 1.— С. 243.

³ Тойода Такесі, Ігура Харутаке, Кудо Масакі. Ніхон-но рекісі (Історія Японії).— Токіо, 1993.— С. 52.

⁴ Такаянагі Міцухіса, Такеуті Рідзо. Ніхон сі дзітен (Японський історичний словник).— Токіо, 1956.— С. 820.

⁵ Sansom G. A History of Japan to 1334.— Tokyo, 1981.— P. 234—249.

⁶ Там само.— С. 69.

⁷ Мещеряков А. Н. Герои, творцы и хранители японской старины.— Москва, 1988.— С. 31.

⁸ Манъёсю (“Собрание мириад листьев”): В 3 т.: Пер. с яп. А. Е. Глускиной.— М., 1971.— Т. 2.— С. 596.

⁹ Гумилев Л. Н. Древние тюрки.— М., 1967.— С. 128.

¹⁰ Симонова-Гудзенко Е. К. История древней и средневековой Японии.— Москва, 1989.— С. 44.

¹¹ Ман’юсю (Збірка десяти тисяч віршів), 2 кан сенсю.— Токіо, 1982.— Дай 1 кан.— С. 238 (№ 1265).

¹² Таксами Ч. М., Косарев В. Д. Кто вы, айны? — Москва, 1990.— С. 15.

¹³ Свод законов “Тайхорё”: 702—718. XVI—XXX закони.— Москва, 1985.— С. 17.

¹⁴ Кэнко-хосі. Записки от скуки // Классическая японская проза XI—XIV веков: Пер. со старояп.— Москва, 1988.— С. 370.

¹⁵ Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува (структура и образ).— Москва, 1981.— С. 173.

¹⁶ Там само.— С. 170—171.

¹⁷ Там само.— С. 171.

¹⁸ Сэй-Сёнагон. Записки у изголовья // Классическая японская проза XI—XIV веков: Пер. со старояп.— С. 29—30.

¹⁹ Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува (структура и образ).— С. 197.

²⁰ Там само.— С. 161.

²¹ Ихара Сайкаку. Женщина, несравненная в любовной страсти // Классическая проза Дальнего Востока.— Москва, 1975.— С. 743.

²² Ходзьокі (Записки із келії).— Токіо, 1981.— С. 57.

²³ Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува (структура и образ).— С. 182.

²⁴ Там само.— С. 179.

²⁵ Такаянагі Міцухіса, Такеуті Рідзо. Ніхон сі дзітен (Японський історичний словник).— С. 411.

²⁶ Мещеряков А. Н. История как метаязык раннеяпонской словесности // Дискуссионные проблемы японской истории.— Москва, 1991.— С. 121.

²⁷ Хёрай. Японские сказания: Пер. с англ.— Москва, 1991.— С. 103.

²⁸ Саєкі А. “Сінсен сьодзіроку” -но кенкю: 2 кан сэнсю.— Токіо, 1962.— Дай 1-2 кан.

²⁹ Свиридов Г. Г. Японская средневековая проза сэцува (структура и образ).— С. 184.

³⁰ Танидзаки Дзюньитиро. Мать Сигэмото: Пер. с яп.— Москва, 1984.— С. 21.

³¹ Танигуті Гоо, Торіта Дзіро. Ніхон сі дзітен (Японський історичний словник).— Токіо, 1975.— С. 248.

³² Конрад Н. И. Избранные труды. История.— Москва, 1974.— С. 403.